

ТЕКСТ І ДИСКУРС ЯК ДЖЕРЕЛА СПРИЧИНЕННЯ ЕКСПРЕСИВНОГО СИНТАКСИСУ ВСТАВЛЕНИХ КОНСТРУКЦІЙ

Складню своєї мови треба глибоко знати теоретично та практично і пильно висте-рігатися солецизмів, що звичайно забруд-нюють самого духа нашої мови

Іван Огієнко

Вивчення тексту й дискурсу було й залишається досі одним із найактуальніших завдань лінгвістики. Неминуца цікавість до їхнього дослідження, на нашу думку, зумовлена прагненням пізнати буття мови, пояснити ті лінгвістичні явища, які розкриваються тільки за функціонування мовних одиниць у мовленнєвих фрагментах, більших від речення.

Однією із перших спроб вивчення тексту стала граматику тексту, яка умовно ділилася на «утворювальну (творчу) граматику» й лінгвістику тексту. Предметом розгляду генеративної граматики було й залишається речення як одиниця тексту. А лінгвістика тексту розглядала текст як ціле, уважаючи його (а не речення) безпосереднім даним, для продукування й сприйняття якого наявні певні правила й умовності.

Проте при вивченні тексту дослідники відштовхувалися усе таки від аналізу речення, уважаючи, що граматичний опис тексту може розглядатися як узагальнений граматичний опис речення, а граматичний опис окремих речень тексту може бути частиною опису тексту. Стало очевидним, що ані логічні обрахунки, ані формальна логіка, ані звичайні граматики, втім числі й творчі, які намагалися вивчати текст через вивчення його частин – речень, так і не спромоглися пояснити структурно-семантичні особливості природного тексту. Тому ми можемо стверджувати, що підхід до тексту, висловлювання як реальності мови і його інтеракційної й інтерсуб'єктивної смислороджувальної феноменології дискурсу [1, 136–137], актуалізує проблему способів його реалізації в акті комунікації й висвітлює ідею про те, що дискурс подає не лише певну ситуацію референтного світу, але й має прагматичний подієвий характер, впливає на адресата, є повідомленням в акті комунікації, що формує когнітивну систему, картину світу комунікантів. За Р. Якобсоном, повідомлення в акті комунікації виконує референтну, емотивно-експресивну, конотативну, метамовну, поетичну і фактичну функції [15, 175].

Узагальнення аспектів комунікативного впливу в функційно-дієвому і концептуальному планах, на нашу думку, можна подати в інтегральному розумінні прагматичного потенціалу дискурсу і складових його структур, зазначених Ю. Степановим [12, 34–74].

Дослідження синтаксису тексту й дискурсу в цьому спрямуванні особливо привертає увагу, виходячи із його структурно утворювальної синтагматичної ролі у процесі й результаті творення цілісного висловлювання / повідомлення в комунікативному просторі і, як наслідок, необхідність аналізу цього процесу в цілісності його функціонально-діяльнісного потенціалу. У сенсі такого аналізу особливу увагу привертають синтаксичні конструкції, що відносяться до експресивного синтаксису, для яких притаманне відхилення від норм нейтрального синтаксису й емпатичне виділення значення. Це стверджує *актуальність* обраної теми й необхідність її дослідження.

Підхід до аналізу експресивних синтаксичних конструкцій з погляду їхнього впливового прагматичного потенціалу уможливило підхід до в'яснення питання про те, чи обмежується їхня роль внеском у «поетичну семантику речення / висловлювання», а також значущістю «мовної форми вираження одного й того ж змісту, але більш експресивного, з метою переконання слухача, керівництва його душею», або ж їхня роль полягає в реалізації дискурсу, який має когнітивну природу [10, 368], при цьому стратегічний й аргументований потенціал має більш суттєве значення для цілей ефективної комунікації.

Сфера художнього тексту й дискурсу має у такому спрямуванні особливий інтерес, оскільки характеризується непрямою діалогічністю і яскравою інтенційністю впливу переконання. *Мета* цієї статті – комплексне дослідження інтегрального прагматичного потенціалу експресивних конструкцій у формі синтаксичних фігур як структур коментування змісту повідомлюваного з урахуванням типу, жанру дискурсу і параметрів комунікативної ситуації. Досягнення мети дослідження ґрунтується на послідовному розв'язанні *завдань* уточнення структурно-функційної репрезентації досліджуваних структур на рівні синтаксису тексту / дискурсу, визначення функційного навантаження таких структур; виявлення їхньої ролі в концептуальному навантаженні повідомлюваного і, як наслідок, визначення їхнього прагматичного потенціалу.

Сьогодні у лінгвістиці зустрічаємо різні думки щодо питань експресивного синтаксису. Так, С. Я. Єрмоленко вважає, що «експресивність синтаксису пов'язана зі структурами, що несуть у своїй семантиці відтінок розмовного, невимушеного стилю, а також із особливим актуальним членуванням фрази, виділення теми і реми» [3, 327], однак художнє мовлення не є винятком: експресивні конструкції притаманні і йому. О. О. Селіванова визначає експресивність як «ознаку інтенсифікації значення слів за шкалою зменшення та збільшення різних денотативних і конотативних ознак, зокрема, логічного змісту, оцінок й емотивності. Експресивність переважно пов'язана з різними видами оцінок й емоціями суб'єкта мовлення і є засобом увиразнення тексту» [9, 139]. А на думку Г. І. Приходька, «експресивність – це посилення сигналу про схвалення чи несхвалення наявного стану речей з боку мовця та сприйняття цього сигналу реципієнтом» [8, 138]. В енциклопедії «Українська мова» експресивність визначена як «властивість мовних одиниць підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого, бути засобом інтенсифікації виразності мовного знака, засобом суб'єктивного увиразнення мови. Емоційне в мові завжди є експресивним, але не кожне експресивне явище належить до емоційних» [1, 156].

На нашу думку, сучасний художній дискурс відрізняється від класичного модифікаціями на рівні експресивного синтаксису, який можна розглядати як «структурний матеріал» дискурсу, його основу. Великий за обсягом дискурсотвірний і смислотвірний потенціал мають вставлені (парантетичні) (обидва терміни ми будемо використовувати у цій статті) інтерполяції, які є недостатньо вивченими в галузі експресивного синтаксису.

Від парантез, які порушують лінійність думки й повідомлення, до тих конструкцій, які коментують, значущих для змісту дискурсу й знакових (як лінгвопоетичний прийом автора, що формує ідіостиль), автор може вибрати те, що відповідає його інтенції і стилю. Тлумачення вставлених конструкцій ґрунтується на розмежуванні двох аспектів вставленості: «інтродукції» й «девіації».

Інтродуктори й девіати відбивають різну функційну специфіку конструкцій, які ми розглядаємо. Суть однієї (вставлені елементи, інтродуктори) – вводити модальну імплікацію, іншої (вставлені елементи, девіати) – розвивати думку, поглиблювати зміст, утворювати підтекст.

Матеріалом для дослідження слугували тексти сучасних художніх творів, які відзначаються розмаїттям форм і, відтак, функцій аналізованих синтактико-стилістичних конструкцій. Обсяг проаналізованого матеріалу, дібраного із творів сучасної художньої літератури, 450 одиниць.

У межах цього дослідження використовували методи лінгвістичного спостереження й опису, лінгвоконтекстуального аналізу.

Аналізовані конструкції є багатофункційними елементами, які часто містять імплікацію на рівні дискурсу і тому є важливою ланкою в лінгвопоетичній картині художнього дискурсу.

Вставлені модальні коментування створюють модальний фон на рівні окремих конструкцій. Модальність переходить в модальність макро- й мегаблоків (за цього можна виділити фрагменти тексту з більш частотним й менш частотним використанням конструкцій коментування). Про участь тієї чи тієї конструкції в лінгвопоетичній структурі дискурсу можна стверджувати лише в межах цілого дискурсу (+ контекст).

Конструкції коментування синтаксичним, і стилістичним засобом створюють додатковий інформаційний план, другорядний за змістом, але, найчастіше, важливий для загального сприйняття дискурсу.

Так конструкції, які коментують, стають водночас і синтаксичним, і стилістичним засобом організації дискурсу. Така техніка має низку переваг: увага читача не розсіюється, а сам читач не відволікається від основної сюжетної лінії. Зазначений прийом є засобом компресії інформації й економії мовних засобів. Описувані конструкції беруть участь у введенні додаткового тексту («метатексту») [2, 402–425] і сприяє багатоплановості повідомлення.

Розширення інформаційного поля може відбуватися як вертикально, зростаючи, так і горизонтально. При цьому більша кількість інформації повідомляється порівняно невеликим відтинком. Так конструкції, що коментують, виконують важливе комунікативне завдання: вони логічно уточнюють інформацію й виконують експресивно-емоційні завдання, реалізуючи зв'язок між частинами тексту, реченнями, частинами речень; вводять суб'єктивну / об'єктивну імплікацію; створюють мовленнєвий трамплін; коментують основу й водночас створюють «дискурсивний мікроблок третього рівня» чи вищих рівнів (проектowana частина ґрунтується не на основній частині речення, а на інтегрованому смислі декількох речень чи навіть абзаців); стимулюють увагу слухача / читача; сприяє емпізі, компресії інформації, багатоплановості повідомлюваного [6, 8].

Структура конструкції-коментування варіюється, а мотиваційні відношення, що встановлюються між частинами речення, є структурно-семантичним параметром, із якого складається функційна спрямованість усієї структури як комунікативної одиниці.

Комунікативно-семантична сутність парантетичних уведень полягає у тому, що вони забезпечують глибинний план тексту, позначаючи його ярусну структуру. За їхньою допомогою в тексті «розмежовують дві змістові лінії: одна з них, подана безперервним ланцюжком висловлювань, є основною, інша (уклинена) створює інтертекстуальність» [4, 91].

Парантетичні унесення в аналізованих текстах за їхньою семантикою можна розділити на дві групи: змістові й модально-оцінні. Змістові конструкції використовуються для вираження побіжних відомостей, уточнювальних, доповнювальних, характеризуючих висловлювань. Наприклад: «Зараз, у тому депресивному кондиціонованому, «без вікон, без дверей» залі для презентації Артем дивився на Марину, і його огортали теплі почуття дитинства, згадка про квітучий бузок, жасмин і флокси (от звідкіля його бажання дивитися на ці квіти!), про старий київський дворик, землю, встелену кульбабками і споришем, гамак і Марину в бабусиному вінтажному капелюсі з томиком Дюма під пахвою» (Гримич Марина. *Second life*); «Боніфацій Аристархович вийшов з-під великого «Ярма для українського народу» (так кияни називали аrocheno-дугову споруду імені «Дружби двох народів») і попрямував на неонове світло, куди вже зліталися слабенько одягнені, незважаючи на погоду (зустріч відбудеться за будь-якої погоди), нічні жриці кохання – в надії набратися тепла і трохи твердої валюти від імпортих та й вітчизняних партнерів убік п'ятизіркового готелю «Славутич» (Чорногуз Олег. Примхи долі).

Модально-оцінні парантетичні унесення, які можна розділити на підсилювальні, оцінно-коментувальні, суб'єктивно-оцінні, надають опису жвавості й безпосередності. Наприклад: «Ось що його вабило: за допомогою білих кристаликів з ядучим запахом (він купував їх у єврейській аптеці на Ринку; цими кристалами відчищали дуже складні забруднення і труїли щурів, які гнули, тяжко страждаючи) сполучати воду з оливою, розмішувати у велетенському казані сірчату рідину <...>» (Андрухович Софія. Фелікс Австрія); «Як вони запопадливо метушаться коло мене, і сільські, і районні та обласні начальнички (це я їх організувала, пригнала і примусила тебе шанувати), як зазирають у вічі» (Тарасюк Галина. *Смерть – сестра моєї самотності*).

І у випадку з модальними конструкціями, і у випадку з нестереотипними (авторськими) конструкціями-коментуваннями має місце процес приписування додаткового смислу. Імплікація модального характеру, а також контекстуально зумовлена імплікація змінюють смисл окремого речення чи твору в цілому й часто містять «ключ» до правильної інтерпретації задуму автора. Уводячи підтекстову інформацію конструкції-коментування беруть участь в реалізації ідейно-художнього замислу.

Для позначення одиниць, більших від речення, уживаємо термін «коментувальний дискурс» (для коментувальної надфразової єдності з урахуванням специфіки аналізованого явища).

Конструкції-коментування використовуються з метою посилення, актуалізуючи категорію ретроспекції, а також категорію проспекції. Числівники у художньому творі часто виступають орієнтирами у просторі й часі (реальному чи нереальному). Наприклад: «Ларику, а точніше – Ларіонові, Адиному синові, – двадцять два роки (Адка народила його на першому курсі й віддала на виховання батька)» (Роздобудько Ірен. *Вона: Шості двері*). Автор також вводить лінгвокультурну імплікацію, порівнюючи, наприклад, уміння господарювати українців й інших народів: «Невеличка гірська капуста, геть дрібна картопелька (в Україні порядна газдиня вмерла би від сорому перед сусідками), малинового кольору морквиця, якась не вельми пишна зелень і майже такого ж кольору мандарини з армією кісточок всередині» (Жарпа Ірена. *Піца «Гімалаї»*).

Ми дотримуємося наступної «класифікації коментувального дискурсу в художньому тексті: парантетичні унесення (парантези) (стандартні кліше, можуть характеризуватися імплікацією); модальні конструкції-коментування (імпліцитно марковані); авторські індивідуальні унесення (переважно імпліцитно марковані)» [5, 254].

Уважаємо, що найцікавішою є третя група конструкцій-коментувань, яка має найрозвиненішу структуру й передає смисл, що є імпліцитним через характер вставленості і певний відносно обмежений обсяг. Функція, яку виконують парантетичні конструкції, безпосередньо співвідносяться із поняттям ілюкутивної сили висловлювання і полягає в оптимізації логіко-семантичних зав'язків, їх уточнення для досягнення мети комунікації. Як у мікро-, так і у макроблоках наявність цієї функції визначає поступальний розвиток думки і ще раз підкреслює, що текст функціонує як єдине ціле.

Композиція «текст у тексті» є особливо складною для автора, проте така техніка дає можливість йому увести інтертекст, що розширює текст вертикально. Сміслова значущість приписується таким уведенням тільки у певному контексті, тому конструкції-коментування є контекстуально зумовленими.

Конструкція коментування актуалізує ретроспекцію, в основі якої візуальна образність (причому, що часто використовується з метою економії мовних засобів і для яскравішої образності). Наприклад: «Насамперед тому, що відчула цю хвилю всіма нутрощами (тварини, як відомо,

завжди передчувають наближення стихійного лиха). А вже потім не могла бути інакшою» (Роздубудько Ірен. Зів'ялі квіти викидають); «Говорила про те, що ми всі її дістали – і малий, і я, що ми поводимося як два недоумки, а вона має нас розводити, має давати з нами раду, а вона теж не залізна (тут вона почала плакати, ніби демонструючи, що ось, мовляв, недоумку, бачиш, справді не залізна), що вона бачити нас не хоче <...>» (Жадан Сергій. Месопотамія).

Додатковий (імпліцитний) смисл реалізується через вплив тексту. Ураховуючи формулу художнього тексту («дійсність-образ-текст») [11, 144–150], можна вести мову про синтагматику художнього тексту (відношення між епізодами в сюжетному просторі), яка виражена експліцитно, і про парадигматику (асоціативні відношення), яка є імпліцитною. Інтерпретація імплікатур частково закладається самим автором і перебуває у прямій залежності від моделі світу, тезаурусу читача тощо [5].

Відповідно із теорією М. Хомського, індивід, що володіє природною мовою, має складну систему знань, тобто, когнітивну систему, яка подає конкретне і точне бачення багатьох фактів [14]. Ця система знань уможливує сприйняття будь-якої інформації, втім числі і неявно вираженої у художньому тексті і яку просто треба виявити у процесі інтерпретації. У процесі інтерпретації художнього дискурсу відбувається процедура «приписування значущості» (relevance assignment) інформації, вираженої експліцитно й імпліцитно, що зумовлює подальший розвиток лінії опису.

Для розуміння ускладненої структурованої інформації читач має часто-густо оперувати дрібними деталями (лексичними, синтаксичними, включаючи синтаксичні конструкції коментування), а реалізація задуму автора залежить від окремих висловлювань і компонентів як складників частин цілого тексту [7].

Речення-коментування є синтаксичним засобом зв'язку, що об'єднує текст чи дискурс на семантичному і комунікативно-прагматичному рівнях. Так, твори, для яких є характерним максімально точне оформлення, часто виявляють розвинуту горизонтальну структуру. Таке «наизування» різних форм і конструкцій у структурі речення створює динаміку висловлювання, а речення-коментування (як різновид синтаксичних конструкцій, які реалізують системно-синтаксичні відношення) створюють передумови для однозначного й адекватного розуміння дискурсу. Таким чином синтаксична конструкція-коментування є важливою ланкою у формуванні тексту / дискурсу.

Отож, парантетичні унесення (особливо відзначимо коментування як найскладніші за змістом і структурою) використовуються для виконання таких функцій, як створення «мовленнєвого трампліну», уведення модальної імплікації (вставлені конструкції), уносять значиму фонову інформацію, різні типи імпліцитної інформації (лінгвокультурно марковану, соціолінгвістично марковану). Беручи до уваги перехід від структурної до антропоцентричної парадигми, яким відзначився новий підхід в лінгвістиці, зазначені конструкції набули особливої значущості.

Усі аспекти теорії експресивного синтаксису, які ми розглядали у статті, є актуальними і у прикладному аспекті – з погляду ефективного формування мовленнєво-мислительної культури мовної особистості на різних етапах безперервної лінгвістичної освіти, а, відтак, має досліджуватися й у перспективі.

Список використаних джерел

1. Арутюнова Н. Д. Дискурс: Языкознание. Большой энциклопедический словарь. – Москва, 1998. – С. 136–137.
2. Вежбицкая А. Метатекст в тексте. Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1978. – Вып. 7. – С. 402–425.
3. Єрмоленко С. Нариси з української словесності. – Київ, 1999. – 430 с.
4. Кострова О.А. Экспрессивный синтаксис современного немецкого. – Москва, 2004. – 240 с.
5. Макурова С.Р. Коментуючий дискурс в процесі когніції. – Вестник АГУ. Серии 2: Филология и искусство. – Вып. № 2. – 2009. – С. 251–255.
6. Макурова С.Р. Формы и функции комментирующих предложений в процессе построения художественного произведения (на материале современного английского языка) : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – Москва, 2005. – 18 с.
7. Мецлер А.А. Структурные связи в тексте (парентезные конструкции). – Кишинев, 1987. – 141 с.
8. Приходько Г. І. Взаємозв'язок оцінки, емоційності, експресивності та модальності // Вісник Черкаського університету. – Черкаси, 2005. – С. 137–143.
9. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. – Полтава–Київ, 2006. – 716 с.
10. Скребнев Ю. М. Фигуры речи. Языкознание. Русский язык: энциклопедия. – Москва, 1979. – С. 366–368.

11. Степанов Г.В. Несколько замечаний о специфике художественного текста // Научные труды МГПИИЯ, вып. 103. Лингвистика текста. – Москва, 1976. – С. 144–150.
12. Степанов Ю.С. Альтернативный мир, дискурс, факт и принцип причинности // Язык и наука конца XX века. Сб. ст. – Москва, 1995. – С. 34–74.
13. Українська мова: [енциклопедія]. – Київ, 2004. – 824 с.
14. Хомский Н. Язык и проблемы знания // Вестн. Моск. ун-та. Сер.: Филология. – № 4. – 1996. – С. 131–157.
15. Якобсон Р. О. Лингвистика и поэтика // Структурализм «за» и «против». Сб. ст. – Москва, 1975. – С. 175–230.

Анотація. У статті аналізується функціонування вставлених конструкцій в художньому тексті й дискурсі, їхня роль у процесі творення тексту і дискурсу, включаючи смислотворення. Парантезичні конструкції розглядаються у їхньому розмаїтті: від простих парантез до коментувального дискурсу.

Ключові слова: художній текст, художній дискурс, вставлена конструкція, парантеза, коментувальний дискурс, функції, імплікація, підтекст, текстотворення.

Summary. In the article the analysis of functioning of introduced constructions is made and their role in the process of text-formation is determined. Parenthetical insertions from shorter parenthesis to commenting discourse (supraphrasal unity) are analyzed. It is proved that the constructions in questions have implications on the textual level (i.e. message) and are considered to be an important part on the linguopoetic level. The peculiarities of the functioning of comment clauses in the process of text-formation are revealed. Proven design-commenting in the feature registry are: sintaktiko-stylistic means; a modal marker; create an information background; promote bagatoplanovosti stories; realizing the function of compression information. All of the characteristics listed in the classification, characterize the process of «enhancement» meaning $x \cdot y$. Research of this nature that inserted designs-commenting can enter goals frazovî unity and be a semantic reference points in the text. To indicate units of larger sentence, used the term «komentuvalnij discourse» (komentuvalnoi nadfrazovoï unity with regard to the specifics of the phenomenon).

The composition of the text in the text «is especially daunting for the author, but this technique allows the author to enter intertekst, which extends the text vertically. Smislova importance ascribed to this introduction only in a specific context, so design-commenting is contextually predefined. Language signs are only provided with the text, they can have meaning only as a linked unit. The design of the commenting updated retrospekciû, based on Visual imagery (a technique often used in order to save the language tools and âskravišoi imagery). Design-comment can have a diversified implikaciû and give us the context. Bagatoplanovist description is achieved through the mediation of komentuvan structures that add social-meaningful background information.

Inserted parantetični making (especially note commenting as the most meaningful and structure) are used to perform functions such as creating «speech at the» introduction of modal implikaciî (inserted designs) continue meaningful background information, different types of implicitnoi (lingvokulturno markovanu, sociolingvistično markovanu). Whereas the transition from the structural to the antropocentričnoï paradigm, which marked a new approach in Linguistics, these structures have special significance. Fragmentarnist mislitelno process zabezpečue bilshij analitichnij the nature of language. Today prioritetnim naprjamkom ye syntax in text organizacii doslidzhennjah lingvistichnih th, I discourse to konstrukcij from komentuvalnim zmistom vidvoditsja vazhliva the role of comu. Vijavleni osoblivosti funkcionuvannja konstrukcij zmistom procesi have komentuvalnim from tvorennya text ND discourse, chisli I smislotvorennya tim. USI aspekti ekspresivnogo ed. syntax, MI statti have rozgljadali meeting, e aktualnimi I have applied aspekti-pogljadu formuvannja effektivnogo ç movlennevo mislitelnoi movnoi contest osobivosti-on riznih etapah bezperervnoi lingvistichnoi osviti, a, vidtak, has doslidzhuvatisja St at perspectives.

Key words: art text, discourse, inserted design, work of fiction, parenthesis, comment clause, commenting discourse, functions, implication, message, text-formation.

Отримано: 19.03.2018 р.